

НОВЕ ПОСЕЛЕННЯ ПІЗНЬОЧОРНОЛІСЬКОЇ КУЛЬТУРИ НА ЧИГИРИНЩИНІ

У стаття публікуються знахідки з нового поселення чорноліської культури на березі Кременчуцького водосховища, яке активно руйнується.

Поселення поблизу с. Вітове Чигиринського р-ну Черкаської обл. відоме вже понад півстоліття. У травні 1964 р. його зафіксував В.О. Круц під час обстеження берегів новоутвореного Кременчуцького водосховища. Тут було знайдено рештки різних давніх культур: насипи курганів (в одному з них розчищено впускне поховання скіфського періоду), могильник зрубної культури, залишки значних поселень черняхівської та чорноліської культур. На останньому виявлено два скупчення уламків ліпного посуду, відстань між якими становила 100—200 м. На той час поселення ще розташовувалось на березі водосховища: одне було поблизу ферми с. Вітове, а друге — вище за течією Дніпра (Круц 1964, с. 1—3). У 1981 р. поселення обстежили Д.Я. Телегін та Е.Н. Титова під час роботи експедиції «Славутич». У розмиві берега водосховища завдовжки 500 м зібрано значну кількість кераміки. В урвищі зафіксовано рештки культурного шару, зокрема ям господарчого (?) призначення (Телегін, Титова 1981, с. 16).

Пізніше, у 1990-х рр. поселення досліджували учитель Рацівської СШ М.В. Сайком та співробітниця Черкаського обласного краєзнавчого музею О.В. Білецька та В.В. Нерода. У 2004 р. його обстежили працівники Національного історико-культурного заповідника «Чигирин» В.І. Полтавець, В.І. Терновський, М.Д. Ковеня та старший науковий співробітник Археологічної інспекції Управління культури Черкаської обласної державної адміністрації В.В. Нерода. Було зібрано численну колекцію археологічних знахідок — здебільшого уламків ліпного посуду та кісток. Поселення розташоване на відстані 1,4 км на схід від с. Вітове, неподалік колишньої колгоспної ферми. Колись воно займало частину надзаплавної тераси і притерасний схил, який, швидше за все, мав підковоподібну форму і з південного сходу був обмежений височиною, що нині має вигляд вузької коси у річищі водосховища. Тут до затоплення була пристань, яка існувала, очевидно, і в давнину. Звідси

така кількість археологічних знахідок. На сьогодні значна — притерасна — частина поселення розмита, а та, що залишилася на терасі, — підгородами (рис. 1). На поверхні тут знайдено кілька уламків ліпного посуду, з яких один можна датувати епохою бронзи, один — раннім етапом чорноліської культури і ще один — епохою бронзи або раннього залізного віку. В обриві берега водосховища решток культурного шару не виявлено.

Розвідку проводили на початку квітня, коли водосховище не заповнено до найвищої позначки. Велику кількість археологічних знахідок виявлено на відстані 35—40 м від берега (його висота становить тут 1,5—2 м), на піщаному дні водосховища. Знахідки утворювали кілька скупчень, які у вигляді ланцюга завдовжки близько 90 м, витягнутого паралельно берегу. Вирізнялися два великі скупчення (розмиті житла?) на відстані близько 20 м. Із південного сходу від них зафіксовано кілька невеликих плям розмитої печини жовтогарячого кольору, а за ними — велику видовжену пляму зі шматочками шлаків, вугликів та жужелиці. Хоча знахідки виявлено у піску, не виключено, що вони зараз розташовуються приблизно на рівні давньої денної поверхні, яка тут була нижчою порівняно з сучасним берегом.

Усього було зібрано близько 80 фрагментів ліпного посуду, а також 1 великий та 4 менших кам'яних розтиральники. Виявлено досить багато кісток тварин (близько 50 екз.) переважно великої рогатої худоби, зокрема кінські зуби і щелепи, кістки свині. Порівняно багато знайдено людських кісток, у тому числі 6 стегнових, 4 уламки черепів, зокрема лобна частина черепа дитини. Два уламки черепів мають темний колір, що дає змогу віднести їх до давнього культурного шару. Важко визначити, чи всі людські кістки пов'язані з поселенням раннього залізного віку. Можливо, деякі з них походять зі зруйнованого курганного або ґрунтового могильника, наприклад, вище згаданого могильника зрубної культури. У будь-якому разі, тут не виявлено знахідок, які свідчили б про наявність кладовища пізнього часу.

Характеристика знахідок. Понад 90% зібраної на поселенні кераміки становлять фрагменти ліпних горщиків, переважно великих розмірів. Усього виявлено близько 80 уламків, здебільшого профі-

льних частин посуду, при цьому частину донець і стінок без орнаментів залишено на місці.

Горщики. За типами вінець переважна більшість горщиків належала до слабопрофільованих, серед яких виділяються кілька різновидів:

а) без вираженої шийки, тулуб поступово розширюється безпосередньо від вінець (рис. 2, 4). Горщики цього різновиду здебільшого великих розмірів, очевидно, заокруглено-подовжені, з невеликим денцем (див. нижче);

б) горщики зі слабо вираженою дугоподібною у розрізі шийкою (таких горщиків була переважна більшість. У горщиків великого розміру тулуб такий самий, як і у попереднього різновиду (рис. 2, 1, 2; 3, 1), а в менших екземплярів — більш заокруглений (рис. 2, 3; 3, 3).

Діаметри вінець горщиків становлять 13—14, 16—17, а також 30—32 см, причому останні трапляються досить часто. Діаметри донець, які збереглися повністю, становлять 9 і 12 см (рис. 2, 5, 6). Товщина донець від 1—1,2 см при товщині стінок 0,7—0,8 та 0,6—0,7 см відповідно, до 1,8 і 2,5 см при товщині стінок 0,8 та 1,2 см відповідно (рис. 2, 6; 3, 8, 9; 4, 10, 11). За двома винятками, денця мали невелику «закраїну». Зважаючи на ці дані великі горщики (а вони становили значну частину усього набору посуду) мали видовжені пропорції, діаметри вінець у них значно перевищували діаметри донець. На двох денцях, за визначенням доктора біологічних наук Г.О. Пашкевич, збереглися відбитки зерновок проса посівного і ячменя півчастою. Одним фрагментом репрезентовано невелику посудинку (діаметр тулуба близько 8 см) (рис. 4, 9). Повністю відсутні уламки характерних для раннього етапу чорноліської культури тюльпаноподібних горщиків.

За орнаментациєю фрагменти горщиків поділяються наступним чином:

а) 23 фрагменти вінець мають лише наскрізні проколи по краю (рис. 3, 1, 3). Щоправда, оскільки деякі уламки завдовжки невеликі, то не виключені інші елементи орнаментациї — під шийкою або на тулубі (див. «б»). В одному випадку замість проколів простежуються ззовнішні наколи, яким зсередини відповідають нечіткі «перлини»;

б) в 11 випадках проколи по вінцях доповнено іншими елементами: орнаментованим валиком на переході шийки в тулуб, на відстані 5, 6, 5 і 8,5 см від краю вінець (рис. 2, 3; 3, 7);

в) зрідка (3 екз.) скісними насічками по краю вінець (рис. 3, 2, 4). Немає жодного фрагмента з валиком по краю вінець;

г) у двох випадках на початку тулуба великих горщиків нанесено нечіткі скісні вдавлення або насічки завдовжки до 2,5 см (рис. 3, 6). Аналогічно

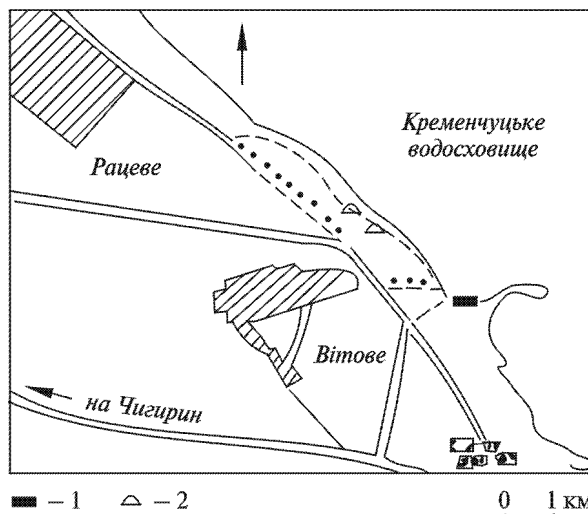

Рис. 1. Розташування поселення біля с. Вітове. Схематичний план: 1 – поселення; 2 – курган

орнаментований фрагмент знайдено, зокрема, біля підніжжя Тясьминського городища пізньочорно-ліської культури (Максимов, Петровская 1959, табл. П, 7);

д) із 9 фрагментів із вінцями без проколів 5 мали тонкі валики, кінці яких заходили один за оден. Валики розташовані на відстані 6,5—7—9,5 см від краю вінець і орнаментовані дрібними ямками, в одному випадку валик гладкий (рис. 2, 2, 4). Два великі уламки з орнаментованими валиками можна порівняти, з огляду на профілі верхніх частин посудин, з горщиками другого етапу чорноліської культури Суботівсь-

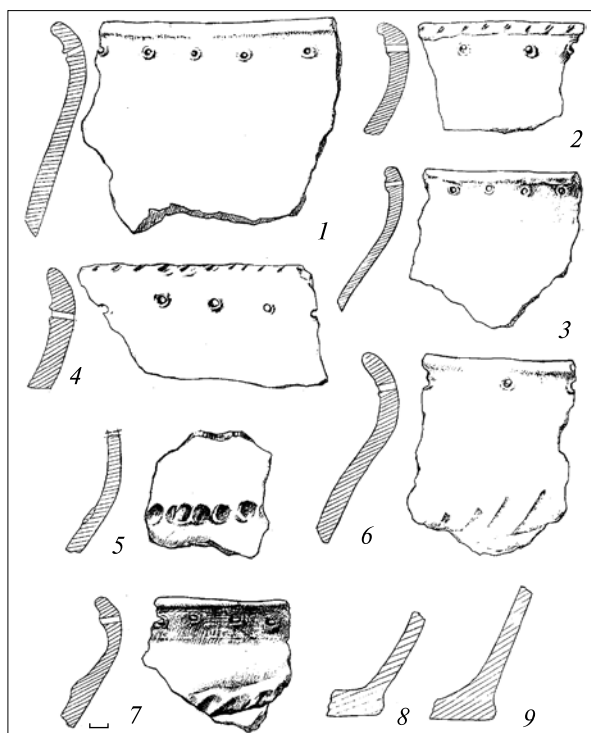

Рис. 2. Уламки горщиків із проколами під вінцями

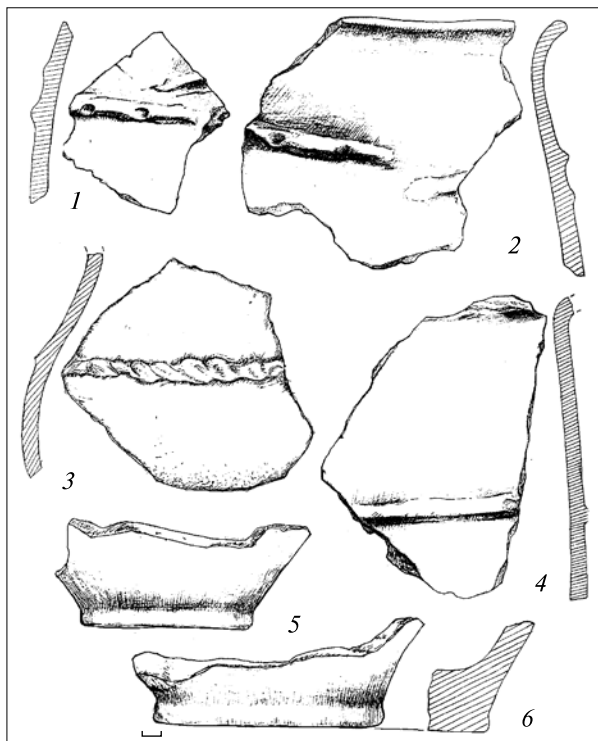

Рис. 3. Уламки горщиків з валиком на тулубі

кого городища (Тереножкин 1961, рис. 36, 1, 2). Один із цих фрагментів повністю тотожний знахідці на розташованому неподалік Адамівському поселенні (Полтавець 2003 рис. 2, 7);

е) до рідкісних елементів орнаменту (2 екз.) належать дрібні ямки або нечіткі насічки по краю вінець.

Згадані вище типи орнаментів є також на стінках посудин без вінець (усього 24 екз.). У 19 випадках це валики вищезазначених типів, розташовані в місці переходу шийки у тулуб відносно невеликих горщиків із опуклим тулубом (рис. 3, 6), або у верхній частині опукло-видовженого тулуба великих горщиків. Чотири фрагменти були орнаментовані в нижній частині шийки глибокими ямками, нанесеними пальцем (рис. 3, 5) і один — вертикальними насічками, зробленими нігтем. Подібні орнаменти під шийкою горщика відомі, наприклад, на пізньочорноліських поселеннях Хрещатик, а також Московському городищі (Покровська, Петренко, Ковпаненко 1971, рис. 5, 3; Тереножкин 1961, рис. 44, 1, 2).

До рідкісних типів належить опукло-банкоподібна посудина зі зливом (рис. 4, 8). Внутрішня поверхня виробу, а також вінця ззовні вкриті чорним лощінням або закопчені. Ще два фрагменти належали різним банкоподібним посудинам, одна з яких мала діаметр 18—20 см (рис. 4, 3), а друга, з прямими стінками, зроблена з чистої глини, мала великий діаметр. Під вінцями круглий просвердлений отвір (рис. 5, 2).

Столовий посуд репрезентований корчагами, кубками, піксидою, двома ручками від черпаків, а також одним уламком миски.

Переважна частина уламків столового посуду належала *корчагам*. Всі вироби мали товсті стінки (1 см), орнамент з одного або двох ярусів фризів нанесено в місці найбільшого розширення тулуба. Знайдено два фрагменти вінець, що належали посудинам із дугоподібною у розрізі шийкою і опуклим тулубом (рис. 4, 1, 2). Саме корчаги такого типу переважали серед посуду другого етапу чорноліської культури (Тереножкин 1961, рис. 35). Один фрагмент належав чорнолощеній корчазі з біконічним тулубом, зовнішня поверхня світло-сірого кольору (рис. 4, 4). Подібні корчаги другого етапу чорноліської культури також трапляються на Суботівському городищі (Тереножкин 1961, рис. 35, 3). Під вінцями однієї корчаги (рис. 5, 1) було прокреслено орнамент, від якого збереглися дві горизонтальні лінії, перехрещені двома скісними паралельними рисками. Групи похилих (скісних) паралельних (3—4) рисок між двома горизонтальними лініями — це найпоширеніший орнамент для столового посуду цього поселення, насамперед корчаг. Так орнаментовано 5 фрагментів стінок корчаг (рис. 4, 8), а також придонна частина піксиди. Орнаментовані в такий спосіб корчаги виготовлені із грубого глиняного тіста з домішками крупного піску і білих частинок. Зовні вони мають чорне покриття, а зсередини червонуватий або темно-бу-

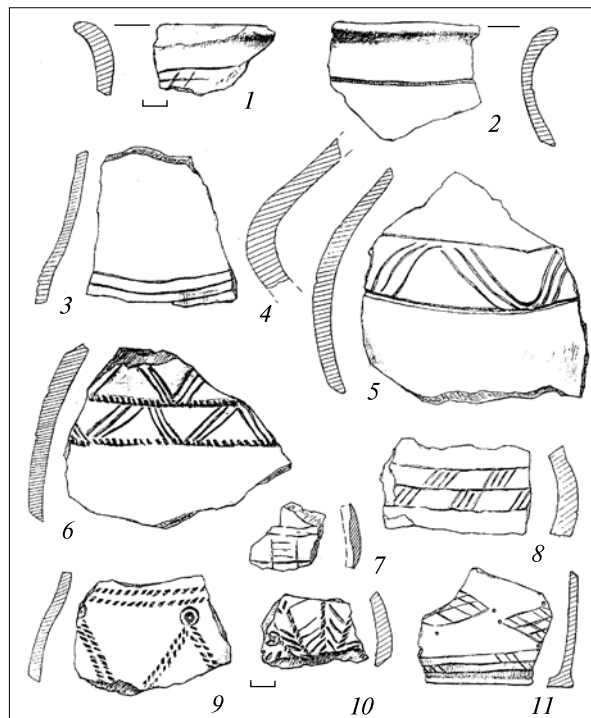

Рис. 4. Столовий посуд: 1–8 – уламки корчаг; 9–10 – фрагменти кубків або корчаг; 11 – уламок піксиди

рий. Досить близькі аналогії цьому орнаменту трапляються на різних пізньочорноліських пам'ятках лісостепового Подніпров'я, зокрема, на Суботівському городищі (Тереножкин 1961, рис. 41, 10). На одному невеликому фрагменті орнамент нагадує «шаховий» (рис. 4, 7), клітини якого заповнені паралельними горизонтальними рисочками. Окрім вище згаданого зафіксовано орнамент із трьох паралельних рисок, які утворюють зигзаг (1 — 2 яруси) між двома паралельними лініями (рис. 5, 5, 6). В одному випадку ці лінії утворені відбитком великозубчастого штампку з коротенькими наскісними рисочками. У заглибленнях орнаменту рештки білої фарби (рис. 5, 6). Обидва згадані типи орнаментів поєднані, наприклад, на кераміці з Лубенецького городища (Тереножкин 1954, табл. I, 6). Ці корчаги виготовлено ретельніше і вкрито ззовні чорним лощінням, внутрішня поверхня має коричневий колір.

Ще один різновид орнаменту — *прокреслені горизонтальні лінії* зафіксовано на трьох фрагментах. Фактично, це спрощений варіант вище наведених орнаментальних фризів зі штрихуванням. В одному випадку він був утиснутий на дугоподібній шийці чорнолощеної корчаги звичайного типу (рис. 4, 2), а у двох — прокреслений на переході до тулуба корчаг іншого типу — з високою і широкою циліндричною шийкою, трохи розширеною донизу. Корчагу дещо подібної форми знайдено на пізньочорноліському Московському городищі (Тереножкин 1961, рис. 51, 24). Товщина стінок 0,5—0,6 см. Один із фрагментів (рис. 5, 1) ззовні червонуватого кольору, підлощений, зсередини — світло-бежевий. У заглибленнях орнаменту рештки білої фарби. Інший фрагмент, з однією прокресленою лінією, темно-бурого кольору, ззовні чорне покриття. Уламки корчаг майже тотожної форми й орнаментатії знайдено в зольнику урочища Лиса Гора поблизу Таращі і віднесено до жаботинського періоду ранньоскіфського часу (Бессонова, Романюк, Скорый 1995, рис. 8, 5, 17). Слід наголосити на повній відсутності деяких орнаментів, характерних для чорноліської культури: трикутників, що звисають, заштрихованих трикутників, а також орнаментів із дрібних насічок.

Два чорнолощених орнаментованих фрагменти належали великим кубкам або невеликим корчагам. Один прикрашено штампованим орнаментом у вигляді подвійних ліній, які утворюють горизонтальний фриз на переході шийки в тулуб, нижче, у верхній частині заокругленого тулуба, зигзаг. Вершини кутів прикрашено *коловим штампом* у вигляді двох концентричних кіл (рис. 5, 9). Фрагмент із повністю тотожним орнаментом походить із Лубенецького городища (Тереножкин 1954, табл. I, 7). Другий уламок

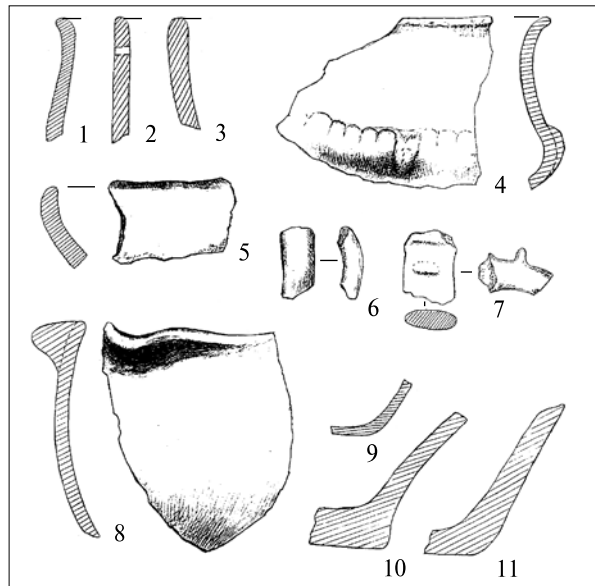

Рис. 5. Фрагменти столового посуду і горщиків: 1–3 – вінця ліпних посудин; 4 – уламок кубка; 5 – фрагмент миски; 6, 7 – фрагменти ручок черпаків; 8 – уламок посудини зі зливом; 9–11 – денця ліпних посудин

має штамповано-прокреслений орнамент, від якого зберігся лише фрагмент: скісні паралельні насічки, що утворюють «ялинковий» візерунок між радіальними штампованими лініями, нанесеними великозубчастим штампом. Поверх однієї «ялинки» нанесено коловий штамп із хрестиком всередині (рис. 5, 10). Невеликий слабопрофільований посудині належав чорнолощений фрагмент без орнаменту (рис. 4, 1).

Уламок чорнолощеної циліндричної піксиди (рис. 5, 11) в нижній частині прикрашено прокресленим орнаментальним фризом, що нагадує вищезгаданий орнамент на корчагах. Над ним прокреслено ромбоподібні фігури, заповнені скісним сітчастим штрихуванням. У всіх кутках ромбів — дрібні круглі вдавлення. Фрагменти піксид, здебільшого призмкуватої форми, виявлено саме на пам'ятках другого етапу чорноліської культури. Циліндричну, тобто досить високу орнаментовану піксиду знайдено, зокрема, на Московському городищі (Тереножкин 1961, рис. 45, 2). Одним екземпляром представлено уламок великого кубка темно-сірого кольору з високою шийкою (рис. 4, 4). Тулуб вкрито жолобчастим орнаментом, зверху невеликий виступ-наліп. Тулуб був низьким, а денце, швидше за все, заокругленим. Жолобчастий (канельований) орнамент має дуже давнє походження, але кубки тотожної форми й орнаментатії відомі саме в пізньочорноліський час і пізніше. Кубок подібної форми й орнаментатії, але без виступів, знайдено на пізньочорноліському городищі Дністровка-Лука (Смирнова 1984, рис. 5, 8). Тут жолобчастий орнамент утворює фриз у середній частині тулуба.

Можливо, і в нашому випадку орнамент утворював такий фриз, але перевірити це не можна.

Двома фрагментами овальних у перетині ручок репрезентовано черпаки або кружкоподібні посудини (рис. 4, 6, 7). На одній ручці невеликий овальний виступ (рис. 4, 7). Це, мабуть, периферійна імітація ручок черпаків з так званими відростками, що з'явилися у ранньоскіфський період. Усього одним фрагментом репрезентовано миску поширеного в усі часи типу — із загнутим усередину краєм (рис. 5, 5).

Кам'яні знаряддя виявлені в незначній кількості. Це 4 невеликі розтиральники та уламок великого розтиральника або відбійника.

Отже, нове поселення біля с. Вітове можна віднести до другого етапу чорноліської культури, на якому в керамічному комплексі з'являються ознаки культури ранньоскіфського (жаботинського) періоду. Найближчі аналогії типам посудин і орнаментам простежується серед знахідок сусідніх пам'яток — Адамівського поселення і Суботівського городища.

- Бессонова С.С., Романюк В.В., Скорый С.А. Зольник раннескифского времени из урочища Лысая Гора. — К., 1995.
- Круц В.А. Осмотр берегов Кременчугского водохранилища в 1964 году // НА ІА НАН України. — № 1964/13А.
- Максимов Е.В., Петровская Е.А. Археологические памятники в окрестностях с. Большой Андрусовки на Тясмине // КСИА АН УССР. — 1959. — Вып. 8. — С. 22—30.
- Покровська Є.Ф., Петренко В.Г., Ковпаненко Г.Т. Поселення VIII—VI ст. до н.е. поблизу с. Хрещатик на Канівщині // Археологія. — 1971. — № 2. — С. 94—109.
- Полтавець В.І. Археологічна колекція передскіфського та скіфського часів у фондах заповідника «Чигирин» // Археологія. — 2003. — № 4. — С. 77—86.
- Смирнова Г.И. О формировании позднечернолесской культуры на Среднем Днестре // АСГЭ. — 1984. — № 25. — С. 43—60.
- Телегин Д.Я., Титова Е.Н. Отчет о работе археологической экспедиции «Славутич» в зоне Каневского и Кременчугского водохранилищ в 1981 г. // НА ІА НАН України. — № 1984/24.
- Тереножкин А.И. Археологические исследования близ Смелы в 1952 г. // КСИА АН УССР. — 1954. — Вып. 3. — С. 71—78.
- Тереножкин А.И. Предскифский период на Днепровском Правобережье. — К., 1961.

Одержано 27.11.2005

В.И. Полтавец, В.В. Нерода

НОВОЕ ПОСЕЛЕНИЕ ПОЗДНЕЧЕРНОЛЕССКОЙ КУЛЬТУРЫ НА ЧИГИРИНЩИНЕ

Керамический комплекс поселения у с. Витово Чигиринского р-на Черкасской обл. по всем признакам можно датировать вторым этапом чернолесской культуры. Наиболее близкие аналогии прослеживаются в керамике соседних памятников Чигиринщины — поселения у с. Адамовка и Суботовского городища.

V.I. Poltavets, V.V. Neroda

NEW SETTLEMENT OF THE LATE CHORNOLIS CULTURE IN CHYHYRYN REGION

There is ample evidence that the ceramic complex of the settlement near Vitovo village in Chyhyryn region of Cherkasy oblast can be dated to the second stage of Chornolis culture. The nearest analogies are the wares of neighbouring settlements near Adamivka village and Subotiv hill-fort in Chyhyryn region.